

Secessie

Kwartaalblad voor de Studie van Separatisme en Directe Democratie

Middeleeuws Vlaanderen en de wortels van de moderne democratie7

Nr. 4

Driemaandelijks: juli – augustus – september 2001

Een uitgave van het Mia Brans Instituut

www.secessie.nu

Secessie

Kwartaalblad voor de Studie van Separatisme en Directe Democratie

Een uitgave van het Mia Brans Instituut
Lemméstraat 3
2018 Antwerpen

verantw. uitg.: Dr. Alexandra Colen
hoofdredacteur: Mr. Paul Belien
e-post: paul@secessie.nu

www.secessie.nu

Nr. 4
Driemaandelijks: juli – augustus – september 2001

De auteurs zijn alleen verantwoordelijk voor de inhoud van hun eigen tekst. Secessie is een discussieforum waarbinnen uiteenlopende meningen mogelijk zijn.

Ja, ik wil Secessie

Dit blad is gratis.* Als u het wil blijven ontvangen, volstaat het uw naam op te geven bij:

Secessie
Lemméstraat 3
2018 Antwerpen.

Indien u de verspreiding van dit blad wil steunen, kan dit door storting van een vrijwillige bijdrage op rek. 979-9529001-17 van Secessie, Antwerpen.

De uitgave zal gestaakt worden wanneer uw vrijwillige giften ons niet langer in staat stellen de uitgave en verspreiding te financieren.

* Aanbod niet geldig in het buitenland.

Erratum bij het vorige nummer:

In het artikel van Dr. Marc Platel viel een deel van een zin weg op pag. 16, onderaan de 2de paragraaf, 4de laatste regel. Er moet staan: Ex-BRT directeur Karel Hemmerechts... titelde zijn boek over Brussel „Triëst van het Noorden,” ook al niet erg vriendelijk. Dirk Wilmars tekent...

De auteur vraagt ons eveneens om te benadrukken dat hij zijn artikel „uiteraard schreef vanuit een allerindividueelste impressie.”

Middeleeuws Vlaanderen en de wortels van de moderne democratie

Vlaanderen heeft een zeer oude traditie inzake directe zowel als representatieve democratie. Zelfs de constitutionele orde van de Verenigde Staten ontwikkelde zich eerst bij ons. Dat toont Prof. Raoul Van Caenegem aan.

Karel de Goede, graaf van Vlaanderen, werd op 2 maart 1127 vermoord in de St. Donatianskerk te Brugge, de zetel van zijn regering. De moordenaars waren de Erembalds, een groep wanhopige samenzweerders. Het waren mensen van niet-vrije geboorte die de graaf bedreigd had terug op te eisen als lijfeigenen. Graaf Karel, wiens vader, Koning Knut IV van Denemarken, ook vermoord werd in een kerk (namelijk te Odense in 1086), was kinderloos. Daarom brak in het rijke en machtige graafschap Vlaanderen een felle strijd uit voor de opvolging. Die strijd werd in de zomer van 1128 gewonnen door Diederik van den Elzas, die de steun had van de Engelse koning Hendrik I. De verliezer, Willem Clito, een zoon van de Normandische hertog Robert Curthose, die gesteund werd door de Franse koning Lodewijk VI, kwam om op het slagveld. De moord op graaf Karel en het daaropvolgende bloedbad

veroorzaakten een diepe politieke en constitutionele crisis in Vlaanderen. Daarbij kwam het tot een felle discussie over een aantal „democratische” waarden. Daarover wil ik het in deze bijdrage hebben.

De historici zijn goed op

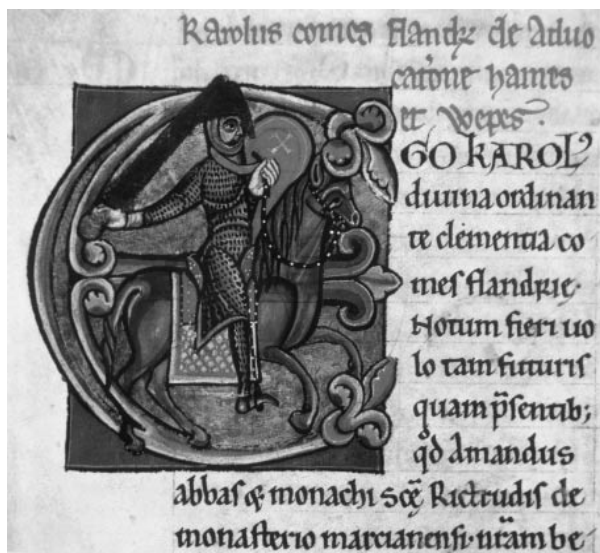
De Gentse Vrijdagmarkt. Ooit was dit plein het toneel van diverse direct-democratische volksvergaderingen. De traditie van de directe democratie die vandaag in Zwitserland nog voortleeft, bestond in de middeleeuwse Nederlanden ook.

de hoogte, niet alleen van de gebeurtenissen van 1127-28 maar ook van wat de mensen toen dachten, dankzij een clericus in de grafelijke administratie, ene Galbert van Brugge. Hij hield immers van maart 1127 tot juli 1128 een dagboek bij dat een schat bevat van pertinente beschouwingen omdat het neergeschreven werd door een ooggetuige die bovendien professioneel opgeleid was om politieke en legale zaken precies en correct neer te schrijven.¹ Een bijkomende gelukkige omstandigheid is het moment waarop de gebeurtenissen in Vlaanderen zich voordeden. Het gaat om het scharniermoment in de middeleeuwse geschiedenis dat zo treffend beschreven werd in Haskins' *Renaissance of the Twelfth Century*. Het is de periode die de overgang vormt tussen de primitieve, archaïsche, gesloten en diep-feodale vroege Middeleeuwen en de verstedelijkte, intellectueel ontwikkelde en open samenleving der volgende eeuwen.² Dat de Vlaamse crisis en Galberts verhaal zich situeren in het midden van deze overgangperiode is een gelukkig toeval, dat mij in staat stelt om aan te tonen dat verschillende basiskenmerken die wij vandaag associëren met een democratie, toen hun oorsprong vonden in de historische Nederlanden. (Met dit laatste bedoelen we de zg. „17 Provinciën” van Keizer Karel V, namelijk de huidige Benelux plus de Franse departementen Nord en Pas-de-Calais).

¹ De recentste uitgave van Galberts Latijnse tekst is: J. Rider, *Galbertus Notarius Brugensis. De multro, traditione, et occisione gloriosi Karoli comitis Flandiarum* (Turnhout, Brepols, 1994, *Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis*, CXXI). Voor een Nederlandse tekst, zie: R.C. Van Caenegem (red.), *Galbert van Brugge, grafelijk secretaris: De moord op Karel de Goede: Dagboek van de gebeurtenissen van de jaren 1127-1128* (Antwerpen, Mercatorfonds, 1978; herziene druk: Leuven, Davidsfonds, 1999).

² Zie C.H. Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1927) alsook C.N.L. Brooke, *The Twelfth Century Renaissance* (London/New York: Thames and Hudson, 1969).

De heerschappij van de wet

Karel de Goede, graaf van Vlaanderen, zoon van koning Knut IV van Denemarken, werd vermoord in maart 1127. Daarmee begon een diepe politieke en constitutionele crisis.

De notie van wat men in het Engels de *rule of law* noemt, de regel dat in de samenleving de wet regeert, dat iedereen gelijk is voor de wet en dat niemand boven de wet staat, kwam toen voor het eerst tot uiting – al vond die regel uiteraard nog geen algehele toepassing (maar waar en wanneer is dat wel het geval? Zeker niet in onze huidige tijd) en al werden vele conflicten nog met geweld beslecht. Niettemin blijkt uit de geschriften van Galbert hoezeer zijn tijdgenoten ernaar streefden om wettelijke normen te ontdekken, alsook de manier waarop die juridisch konden worden opgelegd. Toen Graaf Karel de leden van de Erembald-clan wilde opeisen als lijfeigenen, besloot hij zijn zaak aan een rechtbank voor te leggen.³ En toen verscheidene steden voor hun burgers voordelen wilden bekomen, verwierven ze stedelijke *keuren* waarin de graven van Vlaanderen nieuwe wettelijke beschikkingen invoerden.⁴ Deze beschikkingen werden neergeschreven, verzegeld en bekrachtigd, zoals dat diende te gebeuren met andere wet-

teksten. In latere eeuwen ging het respect voor de wet soms zo ver dat het relevante artikel van de stadskeure luidop voorgelezen moest worden in de rechtszaal opdat de naleving ervan verzekerd zou worden.⁵

Een van de meest opvallende uitingen van het respect voor de *rule of law* was het besef dat zelfs de regering gebonden was door de wet en dat ook zij de wettelijke basisregels in verband met het functioneren van de staat en de legitieme rechten van het volk diende te respecteren. In de 19de eeuw zijn we dit de *rechtsstaat* gaan noemen.⁶ Grondwettelijkheid, in het bijzonder wanneer ze gepaard gaat met een rechterlijke beoordeling van de grondwettelijkheid van de wetten, is een belangrijke moderne verworvenheid. In het middeleeuwse Vlaanderen echter kan men de allereerste sporen daarvan reeds terugvinden, met name in Galberts beschrijving van de gebeurtenissen van februari 1128. Toen een grafelijke ambtenaar in Gent probeerde om bepaalde belastingen herin te voeren die eerder door de nieuwe graaf, Willem Clito, waren afgeschaft, brak prompt een volksopstand uit. Willem kwam naar de stad en werd toegesproken door Iwein van Aalst, de leider van het verzet. Galbert brengt verslag uit van Iweins beklijvende speech, waarin de graaf verweten werd dat hij door zijn woord en zijn plechtige belofte niet te houden, de wederzijdse band tussen hemzelf en het volk had verbroken. Geen vorst die de wet had geschonden, kon rechtmatig verder regeren, aldus Iwein. Hij eiste bijgevolg dat indien zijn aanklacht gegrond bevonden zou worden, de graaf zou aftreden en de plaats zou ruimen voor een heerser die de wet wél zou respecteren. Iwein van Aalst zette nog een verdere stap in de richting van het moderne constitutionalisme toen hij voorstelde om zijn beschuldiging voor te leggen aan een rechtbank. Die moest samengesteld worden uit „baronnen van beide partijen, en onze heren en al de verantwoordelijke mannen uit de clerus en het volk,” en moest zetelen te Ieper, „dat gelegen is in het midden van ons land,” om aldus „rustig en na rijp beraad, zonder bedrog of kwade trouw, het oordeel te vellen” of de graaf al dan niet de wet gebroken had: en als dit zo was, dan zou hij moeten opstappen.⁷

Republikanisme, representatieve instellingen en een eenheidsscheppende monarchie

Een ander democratisch element dat voor het eerst tot uiting komt in Galbert – en dat nadien in de Nederlanden nog zeer belangrijk zou worden – was het principe dat de bevolking akkoord moest gaan met de haar opgelegde

³ Zie R.C. Van Caenegem, *Galbert of Bruges on Serfdom, Prosecution of Crime and Constitutionalism*, in B.S. Bachrach & D. Nicholas (reds.), *Law, Custom, and the Social Fabric in Medieval Europe: Essays in honour of Bryce Lyon* (Kalamazoo: Western Michigan University Press, 1990), blz. 89-112.

⁴ Voor de Vlaamse keuren in het algemeen, zie F.L. Ganshof, *La Flandre*, in F. Lot & R. Fawtier (reds.), *Histoire des institutions françaises au moyen âge* (Parijs, PUF, 1957), blz. 343-426. Voor de oudste Vlaamse stedelijke keure, zie R.C. Van Caenegem, *The Borough Charter of Saint-Omer of 1127, Granted by William Clito, Count of Flanders*, in R.C. Van Caenegem, *Legal History: A European Perspective* (Londen en Rio Grande: Hambledon Press, 1991), blz. 61-70.

⁵ R.C. Van Caenegem, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw* (Brussel, Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1954, Verhandelingen Kon. Acad. Wetensch., Klasse der Letteren, no. 19), blz. 14-17.

⁶ R.C. Van Caenegem, *An Historical Introduction to Western Constitutional Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), blz. 15-21.

⁷ H. Pirenne, *Histoire du meurtre de Charles le Bon, comte de Flandre* (Parijs: Picard, 1891); blz. 138-41. Zie de commentaren in R.C. Van Caenegem, *The Ghent Revolt of February 1128*, in L. Milis et al. (reds.), R.C. Van Caenegem, *Law, History, the Low Countries and Europe* (Londen en Rio Grande: Hambledon Press, 1994), blz. 107-12.

regeringsvorm (de zg. *government by consent*). Het graafschap Vlaanderen aanvaardde dat het geregeerd werd, maar het was niet bereid om blindelings alle maatregelen te accepteren die de vorst uitvaardigde of van bovenaf aan een passieve, onderdanige bevolking wilde opleggen. De regering werd verondersteld het volk te regeren met diens instemming: ze moest die goedkeuring verkrijgen en soms zelfs afkopen. De regeringsparticipatie van het volk nam de vorm aan van zowel directe als indirecte democratie. De directe democratie uitte zich via informele volksvergaderingen in open lucht, waar alle burgers een actieve en directe rol speelden in de politieke discussie en het beslissingsproces. Dit systeem was wijdverspreid in de tijd van Galbert. Ik verwijs naar zijn beschrijvingen van directe volksactie in Rijsel op 1 augustus 1127, in Sint-Omaars op 3 februari 1128 en in Gent op 16 februari 1128.⁸ Massabijeenkomsten in de steden – hetzij ordentelijk, hetzij onrustig – werden eeuwenlang een frequent verschijnsel in het politieke leven in de Nederlanden. Een van de meest fascinerende voorbeelden was een manifestatie van volkse onvrede op de Gentse Vrijdagmarkt op 29 juni 1467. Toen nam ter gelegenheid van de Blijde Intrede van Karel de Stoute, een voorts onbekende burger, een zekere Otto Bruneel, plots het woord en richtte zich tot de graaf in harde en expliciete taal, om daarna even snel weer in de massa te verdwijnen als hij tevoorschijn was gekomen.⁹

Democratie wordt vaak geassocieerd met republikanisme (het kan niet vreedzaam samengaan met een monarchie, tenzij deze laatste slechts een symbolische, rituele rol speelt) en veel van de succesvolle hedendaagse democratische regimes zijn republieken. Ik stel dus voor dat we het middeleeuwse republikanisme eens nader bekijken. Het ontstond, zoals algemeen bekend, in de stadstaten van Noord-Italië, waar de Duitse monarchie verworpen werd en stedelijke zichzelf regerende republieken het levenslicht zagen. Zij zijn befaamd voor hun kunst, maar ook voor hun politieke instellingen.¹⁰ Hun grote Nooroeuropese tegenhangers wat vrijheid en welvaart betreft, waren de Vlaamse steden. Daar leefde eveneens een republikeinse geest, in het bijzonder in de 14de eeuw. Deze beweging is onlosmakelijk verbonden met de naam van Jacob van Artevelde, wiens standbeeld vandaag de Gentse Vrijdagmarkt siert, de plaats waar koning Edward III van Engeland op 26 januari 1340 tot koning van Frankrijk werd uitgeroepen. Jacob was ruwaard van Gent geworden rond de jaarwisseling van 1337-1338, bij het begin van de Honderdjarige Oorlog, op een ogenblik dat Vlaanderen, als een vazalstaat van Frankrijk, te lijden had onder een Engels wolembargo. De stad kwam onder leiding van zijn verkozen quasi-revolutionair bestuur in opstand tegen zijn pro-Franse graaf, Lodewijk van Nevers. Gent verklaarde zich neutraal, waarna de wol weer binnenkwam en de stedelijke textieleconomie opnieuw in het dagelijkse brood van de bevolking kon voorzien.¹¹

Dit was geen alleenstaand geval in het 14de eeuwse Vlaanderen waar opstanden tegen de graaf en zijn Franse suzerain schering en inslag waren en waar het er een hele tijd op leek dat de zogenaamde „kwartieren” van Gent, Brugge en Ieper zich zouden ontwikkelen tot stadstaten van het Italiaanse type. Uiteindelijk kwam het echter nooit zover en legde het Huis van Bourgondië op het einde van de eeuw de monarchale regeringsvorm op. Maar het verzet tegen een centraliserende monarchie stak de kop terug op in de 15de en 16de eeuw, voornamelijk in Gent, waar de republikeinse traditie nooit geheel verloren ging. Ik verwijs naar de Gentse opstanden tegen Filips de Goede, tegen Karel V en tenslotte – voor het laatst – tegen Filips II (van 1577 tot 1584), toen een Calvinistische Republiek – met een Calvinistisch theologisch college – aan de macht kwam.¹² Deze traditie van republikeinse rebellie lag aan de grondslag van de Nederlandse Opstand tegen Spanje en leefde uiteindelijk verder in de Nederlandse Republiek in het noorden.¹³ Het is daarom niet overdreven om te stellen dat de Republiek van de Verenigde Nederlanden zijn wortels had in het institutioneel model dat zich in

⁸ Pirenne, *Histoire du meurtre de Charles le Bon*, hfdst. 93, 94 en 95, blz. 137-41.

⁹ V. Fris, *Histoire de Gand depuis les origines jusqu'en 1913* (Gent: Tavernier, 1930), blz. 126-7.

¹⁰ Voor recente studies, zie: D. Waley, *The Italian City-Republics* (Londen: Longman, 1978). Ook: J.H. Mundy, *In praise of Italy: the Italian Republics*, in *Speculum* 64, 1989, blz. 815-34.

¹¹ P. Carson, *James Van Artevelde: The Man from Ghent* (Gent: Story-Scientia, 1980; Nederlandse vertaling: Leuven, Davidsfonds, 1996).

¹² Zie: J. Decavele (red.), *Ghent: In Defence of a Rebellious City: History, Art, Culture* (Antwerpen: Mercatorfonds, 1989). Voor de rol van Gent in de vroegste periode van de Bourgondische staat, zie: M. Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384-ca. 1453: een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces* (Brussel: Paleis der Academiën, 1990, Verhand. Kon. Acad. Wetensch., Kl. Lett., Jg. 52, no. 133).

¹³ Voor de republikeinse traditie die zich in de middeleeuwse Vlaamse steden ontwikkelde en haar bekroning vond in de onafhankelijke Nederlandse Republiek, zie W. Blockmans, *De tweekoppige draak. Het Gentse stadsbestuur tussen vorst en onderdanen, 14e-16e eeuw*, in J. de Zutter, L. Charles & A. Capiteyn (reds.), *Qui valet ingenio: Liber Amicorum J. Decavele* (Gent: Stichting Mens en Cultuur, 1996), blz. 27-37. De auteur benadrukt de leidende rol van Gent en bespreekt diverse plannen van Gent, Brugge en Ieper om het graafschap Vlaanderen in drie stadstaten te verdelen met een gemeenschappelijke monarch die slechts een beperkte macht kon uitoefenen en wiens gezag afhankelijk was van de erkenning door zijn onderdanen. De auteur wijst erop dat de stad Gent reeds op 6 augustus 1579, twee jaar voor de rest van de Nederlanden, Filips II vervallen van de troon had verklaard: Gent stelde dat de koning redelijke vredesvoorstellen had verworpen en dat zijn soevereiniteit bijgevolg overgegaan was op de stadsmagistraat.

¹⁴ Blockmans, o.c., blz. 34. De auteur toont op blz. 32 het overwicht van Vlaanderen en Brabant aan door te verwijzen naar hun aandeel in de totale belastingopbrengsten in de Nederlanden. De verdeling van de belastingen was door de Staten-Generaal ten tijde van Karel V aldus vastgesteld: Vlaanderen betaalde 34 %, Brabant 29 %, Holland en Zeeland samen tussen 15 en 17 %, Gelderland 12 % en de overige gebieden veel minder.

Vlaanderen en Brabant had ontwikkeld in de loop van eeuwenlange oppositie tegen de machthebbers.¹⁴

De meest voorkomende manier waarop het volk in het landsbestuur participeerde was via de indirecte democratie. De representatieve instellingen van de Nederlanden – de Staten van de adel, de clerus en de burgers – namen stilaan vaste vorm aan in de 14de eeuw en werden geregeld bij het politieke leven betrokken. Aanvankelijk gebeurde dit op het niveau van de verschillende provincies, zoals Vlaanderen, Henegouwen, Brabant en Holland. Maar in 1464 kwam voor het geheel van de Bourgondische Nederlanden ook het hogere niveau van de Staten-Generaal tot stand (de 500ste verjaardag van de stichting van de Staten-Generaal werd herdacht in Den Haag in 1964).¹⁵ Er was in de latere middeleeuwen geen enkel onderwerp dat de publieke opinie bezighield en dat te maken had met algemeen welzijn, dat niet besproken werd in de ontelbare vergaderingen tussen de regering en de afgevaardigden van het volk. De omvangrijke documenten die daaruit resulteerden, worden momenteel door historici bewerkt en uitgegeven.¹⁶ De parlementaire traditie van de Nederlanden is oud én belangrijk.¹⁷ Wie denkt dat het Parlement een exclusieve Britse uitvinding is, vergist zich.

We zeiden reeds dat de republikeinse stroming nooit geheel verdween en op momenten van onvrede terug aan de oppervlakte kwam. Dat spreekt moderne lezers die koningen associëren met persoonlijk bewind en verdrukking zeker aan. Constitutionele monarchie kan echter een factor van cohesie, democratie en stabiliteit zijn, zoals we vandaag zien in Groot-Brittannië, Scandinavië, de Benelux en zoals het bewezen werd in post-Franco-Spanje. Ook in de Nederlanden speelden de Bourgondische en Habsburgse monarchen een veelal positieve rol. Het was hun onmiskenbare verdienste dat zij een nieuwe en belangrijke Europese staat creëerden – verenigd maar niet eengemaakt – waar voorheen slechts een verzameling van kleine provinciale vorstendommen bestond die elkaar soms zelfs bevochten. Deze nieuwe staat der Nederlanden, die slechts nipt faalde om een koninkrijk te worden,¹⁸ leidde tot grotere welvaart – ik vermeld als een der factoren de monetaire unie die tot stand kwam in 1433 – en tot interne vrede: het geheel was beter af dan de delen, en de Bourgondische Nederlanden hadden het nooit zo goed gehad. De hoeksteen van deze eenheid was de dynastie. Zij creëerde een warme dynastieke verbondenheid die zorgvuldig gecultiveerd werd – denken we bijvoorbeeld maar aan de instelling van de Orde van het Gulden Vlies. Deze dynastie was geen onderdrukker maar leefde in osmose met haar onderdanen.¹⁹ Een van de meest romantische gebeurtenissen in de geschiedenis van Gent is de bijeenkomst van de Staten-Generaal op 26 januari 1477, waar Maria van Bourgondië, die zopas haar vader had verloren tijdens het beleg van Nancy, de afgevaardigden tot tranen bewoog met haar bede om hulp tegen de dreiging van een Franse annexatie: de Staten beloofden de vorstin hun trouw „tot de dood.”²⁰ Een andere, minder dramatische, anecdote illustreert eveneens de gehechtheid van het volk aan de dynastie. Toen Maria van Bourgondië, die met Maximiliaan van Oostenrijk was gehuwd, op 8 juni 1478 een baby kreeg, was iedereen verheugd omdat het een jongen was: een belangrijk feit voor de continuïteit van de dynastie. Enkele aanhangers van Frankrijk, de oude vijand, verspreidden echter het gerucht dat het kind eigenlijk een meisje was. Na de doopplechtigheid op het Prinsenhof in Brugge, gaf het volk bijgevolg uiting aan zijn ongenoegen. De jonge moeder zag zich hierdoor verplicht om het kleine prinsje Filip naakt aan het volk te tonen. De kronieken beschrijven dat ze de testikels van het knaapje in de hand nam en aan iedereen liet zien. De goede burgers van Brugge, merkend dat het kind inderdaad een jongen was, waren hierdoor „ten zeerste opgelucht en vol van vreugde.”²¹

De monarchie was de motor achter de politieke eenheid van de Nederlanden. Het is niet verbazend dat sommige republikeins gezinde steden dit proces

¹⁵ Zie J. Gilissen, *Le régime représentatif avant 1790 en Belgique* (Brussel: La Renaissance du Livre, 1952) en C. Van De Kieft, *De Staten-Generaal in het Bourgondisch-Oostenrijkse Tijdvak (1464-1555)*, in S.J. Fockema Andreae (red.), *500 Jaren Staten-Generaal in de Nederlanden* (Assen: Van Gorcum, 1964) blz. 1-26.

¹⁶ Ik denk aan W. Prevenier, A. Zoete en W.P. Blockmans, uitgevers van de *Handelingen van de Leden en Staten van Vlaanderen* sinds 1959.

¹⁷ Het is belangrijk om weten hoe de leden van de Derde Stand – die der burgers – werden aangeduid, zowel in de beginfase van de „schepenbanken van Vlaanderen” (scabini Flandriae) en later. In het algemeen werden de schepenen van de Vlaamse steden in de 12de eeuw aangeduid door de graaf en in de 13de eeuw gecoöpteerd door de zittende leden. In de 14de eeuw deed zich een democratiseringsproces voor waarbij de burgers, georganiseerd in de gilden en de ambachten, een dominante rol speelden in de aanduiding van de stedelijke autoriteiten en van hun woordvoerders die zitting hadden in de stedelijke „algemene raden.” Nergens in het middeleeuwse Europa vinden we het moderne type democratie met algemeen stemrecht en geheime verkiezingen terug. Niettemin droegen de vele raden en staten van de latere middeleeuwen de mogelijkheid in zich om zich in de loop van de jaren te ontwikkelen tot representatieve organen zoals wij die kennen in onze moderne democratieën.

¹⁸ Alles was in gereedheid gebracht om Karel de Stoute in 1473 tot koning van Lotharingen (een naam die terugging tot de Karolingische tijd) uit te laten roepen door keizer Frederik III, toen deze zich echter op het laatste ogenblik terug trok. Daardoor bleven de Bourgondische Nederlanden wat ze voordien waren: een unie van vorstendommen samengehouden door een gemeenschappelijke prins (die tegelijkertijd graaf van Vlaanderen, Henegouwen, Holland en Namen, hertog van Brabant, enz. was) en door een groeiend aantal gemeenschappelijke instellingen. De koningstitel, die de hertogen van Bourgondië ontglipte, zou een bevestiging geweest zijn van hun status als vorsten met de meeste attributen van een koning.

¹⁹ Zie W. Prevenier en W. Blockmans, *De Bourgondische Nederlanden* (Antwerpen: Mercatorfonds, 1983).

²⁰ Ibid., blz. 198.

²¹ Ibid.

²² R.C. Van Caenegem, *Methods of Proof in Western Medieval Law*, in Van Caenegem, *Legal History*, blz. 71-113; R. Bartlett, *Trial by Fire and Water: The Medieval Judicial Ordeal* (Oxford: Clarendon Press, 1986); R.C. Van Caenegem, *Reflexions on rational and irrational modes of proof in medieval Europe*, in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 58, 1990, blz. 263-79.

²³ Van Caenegem, *Geschiedenis van het Strafrecht*, blz. 280-307.

Jacob van Artevelde symboliseert de Vlaamse Republikeinse traditie. Die traditie leefde nadien in de Nederlandse Republiek verder en bereikte zo de Verenigde Staten.

van unificatie en centralisatie node zagen gebeuren. Zij beschouwden het als een gevaar voor hun autonomie; zij koesterden hun soevereiniteit zoals sommigen in Groot-Brittannië vandaag de Britse soevereiniteit koesteren – met name de soevereiniteit van hun parlement.

Het wetgevende proces

Een ander wezenlijk kenmerk van de moderne politiek, naast het bestaan van parlementen en grondwetten, is het rationele proces waarop wetten tot stand komen en disputeren worden beslecht. Ook daarvan vinden we reeds de eerste sporen terug in het 12de eeuwse Vlaanderen. Wetgeving, de bewuste en beredeneerde beslissing om nieuwe wetten te maken en oude af te schaffen of aan te passen, kwam in de plaats van een passieve en blinde onderwerping aan oude gewoonten (die aanvaard werden enkel en alleen omdat ze oud waren of van goddelijke oorsprong heetten te zijn). Op dezelfde wijze zag men in de rechtbanken van de 12de eeuw een evolutie waarbij de godsoordelen (ordaliën) vervangen werden door een rationeel onderzoek naar schuld of onschuld.²² Dit maakte deel uit van de algemene Europese evolutie van de oude mentaliteit die overal de hand Gods in zag, naar een wettelijk stelsel waar de mens zijn lot zelf in handen nam. Geweld en opstand werden vervangen door wet en rede, door juridische procedures en vreedzame argumentatie tussen aanklagers en verdedigers; familievetes werden vervangen

door de arbitrage van stedelijke vredemakers (paiseurs, paysierders).²³

Opnieuw kunnen we bij Galbert ontdekken hoe vroeg deze Europese trend zich reeds manifesteerde in de Nederlanden, en meer bepaald in Vlaanderen. Toen de nieuwe graaf Willem Clito de aanhang wilde winnen van de burgers van Brugge, stond hij hen bij wijze van privilege het recht toe om op eigen gezag hun gewoonterecht te wijzigen of te verbeteren. De burgers waren duidelijk van mening dat zij – in volksvergaderingen of via hun schepenbanken – zelf via een wilsbeschikking in staat waren nieuwe wetten te maken en dat ze niet verplicht waren om zich gewoon neer te leggen bij bestaande situaties, en ze verkregen van hun vorst de goedkeuring om deze wetgevende beslissingen ook daadwerkelijk te nemen.²⁴ In de tijd van Galbert begon men ook te twifelen aan de oude irrationele bewijsmethodes, want in 1116 verkregen de burgers van Ieper een geschreven charter van de graaf van Vlaanderen die de vuur- en de waterproef in hun stad afschafte.²⁵ Galbert vermeldt het „godsoordeel” in het kort, maar had duidelijk zijn twijfels bij de proef met een heet ijzer. Hij vertelt hoe Lambert van Aardenburg, die een grote rol speelde in de samenzwering tegen Karel de Goede, er niettemin in slaagde deze proef met succes te doorstaan. Hij werd, echter, korte tijd daarop gedood in een schermutseling, zodat uiteindelijk de gerechtigheid alsnog zegevierde. Galbert heeft een vooringenomen kijk over dit alles. Hij gelooft duidelijk niet erg aan godsoordelen als een middel om bewijzen te bekomen, maar ziet ze eerder als een goddelijke blijk van genade voor de zondaars en een manier om hen – althans tijdelijk – hun zonden te vergeven. Dit dient uiteraard niet het doel van een strenge wereldlijke gerechtigheid, zoals Galbert spottend schrijft.²⁶ De primitieve godsoordelen werden door graaf Filips van den Elzas in de tweede helft van de 12de eeuw in de belangrijkste steden afgeschaft en vervangen door rationele methodes van onderzoek en kritische evaluatie.²⁷

²⁴ Pirenne, *Histoire du meurtre de Charles le Bon*, hfdst. 55, blz. 87. Zie de commentaar in R.C. Van Caenegem, *Considerations on the customary law of twelfth-century Flanders*, in Van Caenegem, *Law, History, the Low Countries and Europe*, blz. 97-106. In de daaropvolgende eeuwen kwam in de steden een grote hoeveelheid nieuwe wetgeving tot stand. Voor sommige recente studies, zie J.-M. Cauchies, *Services publics et législation dans les villes des anciens Pays-Bas: Questions d'heuristique et de méthode in L'initiative publique des communes en Belgique: Fondements historiques*. Actes du 11e Coll. Internat. Crédit communal de Belgique (1-4 september 1982) (Brussel, 1984), blz. 639-88; P. Godding, *Les ordonnances des autorités urbaines au moyen âge: Leur rapport à la technique législative*, in J.-M. Duvoisquel & E. Thoen (reds.), *Peasants and townsmen in medieval Europe: Studia in honorem A. Verhulst* (Gent: Snoek Ducaju, 1995), blz. 185-201.

²⁵ F. Vercauteren (red.), *Actes des Comtes de Flandre, 1071-1128* (Brussel: Paleis der Academiën, 1938, Koninklijke Commissie voor Geschiedenis), 79, blz. 178.

Brugge. Het belfort: symbool van de stedelijke autonomie in de Middeleeuwen.

Het idee van een contract tussen vorst en volk

Volkssoevereiniteit is een ander modern begrip dat reeds zeer vroeg in de geschiedenis van de Nederlanden tot uiting kwam. Ik verwijs naar het besef dat de uiteindelijke bron van legitieme autoriteit voortvloeit uit het volk en niet uit de ongelimiteerde en niemand verantwoording verschuldigde macht van een vorst bij de genade Gods. Opnieuw vinden we hiervan de allereerste indicaties bij Galbert. Het zijn niet meer dan schuchtere aanzetten omdat het monarchale beginsel, verankerd in de religie, machtig was en dat de komende eeuwen nog zou blijven. Niettemin brengt Galbert verslag uit van Vlaamse ideeën over de rol van het volk bij de opvolging door een nieuwe vorst. Zij kantten zich tegen de pretenties van de Franse koning, de feodale suzerain van de graven van Vlaanderen, om te beslissen aan wie de grafelijke kroon in Vlaanderen moest toekomen. Galbert beschrijft hoe de burgers van Brugge op 10 april 1128 uitdagend lieten weten: „We maken bekend aan iedereen ... dat de koning van Frankrijk niets te maken heeft met de aanduiding of de verkiezing van een graaf van Vlaanderen... De edelen van het land en de burgers hebben de macht om de naaste verwant als erfgenaam te kiezen van het gezag van de graaf, en het is hun privilege om hem tot graaf te verheffen.”²⁸ Galbert brengt hiermee verslag uit van de eerste uitdrukking in middeleeuws Vlaanderen van de *souveraineté nationale*, om de terminologie te gebruiken van de titel van een artikel van de bekende middeleeuwen-kenner F.L. Ganshof.²⁹ Die toont in *Les origines du concept de souveraineté nationale en Flandre* aan wanneer en in welke omstandigheden de notie dat de macht uitging van een vorst en van zijn dynastie in botsing kwam met de idee dat de macht in wezen toebehoort aan de gemeenschap van de vrije inwoners van een land en door hen vrijwillig gedelegeerd wordt aan een vorst en zijn afstammelingen. Geleidelijk werd het begrip aanvaard van een contract (hoewel die term niet gebruikt werd) tussen vorst en volk met wederzijdse verplichtingen: de heerser die zich niet aan zijn plicht houdt en zijn onderdanen onrechtvaardig behandelt, ontslaat hen daardoor van hun plicht tot gehoorzaamheid. Het belang van Galberts vroege getuigenis wordt verhoogd door het feit dat het in 1581 uitgerekend deze rechtvaardiging is die de noordelijke provincies inroepen om hun band met koning Filips II op te zeggen.³⁰

Provinciale autonomie en een federale monarchie

Een laatste verwijzing naar de toekomst in het verhaal van Galbert betreft de provinciale autonomie. De federale structuur van de Nederlandse Republiek was gebaseerd op respect voor de autonomie van elk van de zeven noordelijke provincies, die – in tegenstelling tot de tien zuidelijke – ontsnapten aan herovering door Spanje. Inderdaad, een van de duidelijke stipulaties van de Unie van Utrecht van 1579, die de Basiswet van de Republiek werd, betrof de soevereiniteit van de zeven provincies, die de ware dragers van die Republiek waren.³¹ Hoewel ze verenigd waren in een federale staat, was de gehechtheid van de regio's aan hun onafhankelijkheid een voortdurend kenmerk van het publiekrecht in de Nederlanden sinds de Middeleeuwen. Het was hierbij opnieuw het graafschap Vlaanderen dat de pioniersrol speelde. Vlaanderen was immers de eerste provincie der Nederlanden die een *de facto* autonomie verwierf. Dit gebeurde ten nadele van het koninkrijk Frankrijk, al ontkende Vlaanderen (tot aan de verdragen van Madrid en Kamerijk in 1526 en 1529) niet dat het tot dit koninkrijk behoorde.³² Opnieuw situeert Galberts verhaal zich op het ogenblik van een interessante breuklijn. Inderdaad had Vlaanderen (zoals vele andere Franse regio's) zich los weten te maken van de Westfrankische/Franse monarchie op het einde van de 9de eeuw,³³ maar in de 12de eeuw, meer bepaald onder Lodewijk VI, begon de Franse kroon aan een politiek van reünificatie op lange termijn. Een eerste stap in dit proces

²⁶ Pirenne, *Histoire du meurtre de Charles le Bon*, hfdst. 105, 108, blz. 150, 154-5.

²⁷ R.C. Van Caenegem & L. Milis, *Kritische uitgave van de „Grote Keure” van Filips van den Elzas, graaf van Vlaanderen, voor Gent en Brugge (1165-1177)*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 143, 1977, blz. 207-57.

²⁸ Pirenne, *Histoire du meurtre de Charles le Bon*, hfdst. 106, blz. 152.

²⁹ F.L. Ganshof, *Les origines du concept de souveraineté nationale en Flandre*, in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 18, 1950, blz. 135-58.

³⁰ Zie J. Van der Grinten, *Het Plakkaat van Verlatinge*, in *Bijdragen Vaderl. Geschiedenis en Oudheidkunde*, 5de reeks, II, 1932, blz. 161-78; J.P.A. Coopmans, *Het Plakkaat van Verlatinge (1581) en de Declaration of Independence (1776)*, in *Bijdragen en Mededelingen Geschied. Nederlanden* 98, 1983, blz. 540-67.

³¹ Zie S.J. Fockema Andreae, *De Nederlandse Staat onder de Republiek* (Amsterdam: Noord-Hollandse Uitgeversmaatschappij, 1961, 3de uitgave, 1969), blz. 3-5.

³² Zie de klassieke studie van Ganshof, *La Flandre*, en de recente, gedetailleerde monografie van S. Dauchy, *De processen in beroep uit Vlaanderen bij het Parlement van Parijs (1320-1521). Een rechtshistorisch onderzoek naar de wording van staat en soevereiniteit in de Bourgondisch-Habsburgse periode* (Brussel: Paleis der Academiën, 1995, Verhand. Kon. Acad. Wetensch., Kl. Lett., Jg. 37, no. 154).

³³ Zie F.L. Ganshof, *Vlaanderen onder de eerste graven* (Antwerpen: Standaard, 1944).

was de tussenkomst van Lodewijk VI in Vlaanderen in 1127 om zijn eigen kandidaat op te leggen voor de opvolging van graaf Karel de Goede. Deze eerste Franse poging om tussen te komen in het graafschap liep op een mislukking uit, zoals vele pogingen nadien. Zodoende werd de autonomie van Vlaanderen gevestigd en bleef ze bewaard.³⁴ Sommige gelijkaardige pogingen deden zich voor in de andere Nederlandse provincies,

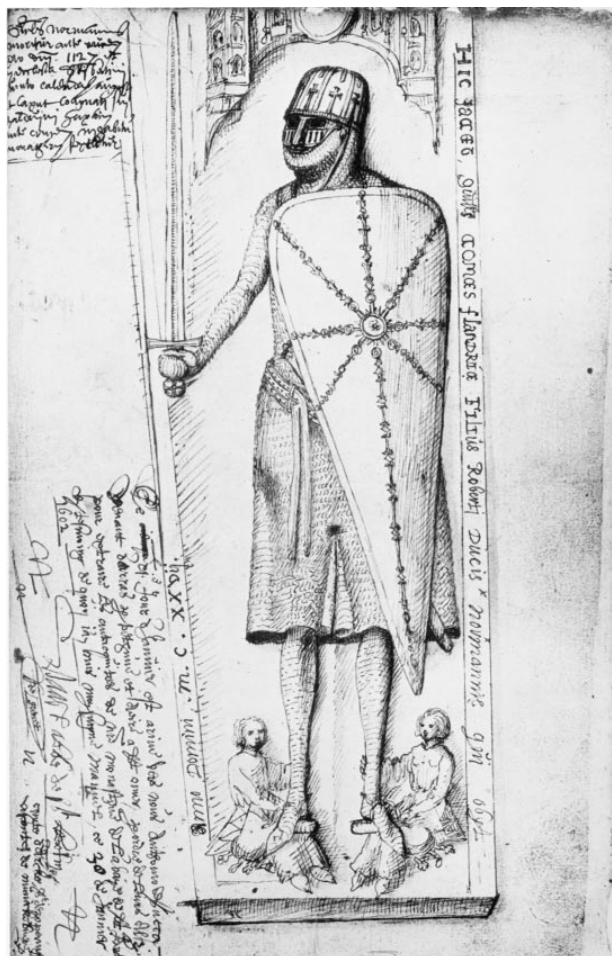
gelegen ten oosten van de Schelde (de grens vastgelegd bij het Verdrag van Verdun in 843), die tot het Roomse Rijk der Duitse Natie behoorden. Deze provincies – Brabant, Henegouwen, Holland, enz. – maakten hun band met hun feodale suzerain ook losser, al gebeurde dat later dan in Vlaanderen. Ook zij werden de facto autonome provincies, een proces dat uiteindelijk erkend werd bij de verdragen van Westfalen, toen de soevereiniteit van de Nederlandse Republiek werd geformaliseerd.³⁵

Het is belangrijk te beseffen dat de Bourgondisch/Habsburgse staat, van Filips de Goede tot Karel V, het bestaan van de verschillende graafschappen en hertogdommen aanvaardde. De staat bracht respect op voor hun verschillende identiteit, grondwetten, gewoonten, opperste rechtbanken en zelfs nationaliteiten (zo moesten bijvoorbeeld alle mensen die in Brabant een publiek ambt uitoefenden, geboren Brabanders zijn). Maar op hetzelfde moment creëerden de hertogen van Bourgondië (die hun Nederlandse carrière in 1369 waren begonnen met een Vlaams huwelijk) vanuit hun functie als gemeenschappelijke heersers over al deze provincies, ook centrale instituties voor politieke, rechterlijke, wetgevende en financiële aangelegenheden. Zodoende ontwikkelde er zich een centrale regering, in Mechelen of Brussel, en een gemeenschappelijk Parlement, de Staten-Generaal. Men kan die Bourgondisch/Habsburgse staat het best omschrijven als een federale monarchie. Er waren centrale regeringsinstellingen voor het hele gebied, maar er was geen geünifieerde natie-staat, omdat de provincies grote autonomie genoten en slechts verbonden waren door een

louter personele – maar geen reële – unie. Het is deze unieke situatie die verder doorgetrokken werd in de federale grondwet van de Nederlandse Republiek, en die daarna, zoals men weet, in de 18de eeuw navolging vond in de Verenigde Staten van Amerika, en nog later in vele andere landen.³⁶

Het is op de fundamenteën die in de 12de eeuw gelegd werden dat de *anciennes démocraties des Pays-Bas* (om de titel te citeren van een bekend werk van Henri Pirenne) en de *rule of law* tot bloei konden komen.³⁷ Ik wil hier twee voorbeelden geven die aantonen hoe onze streken in de middeleeuwen reeds gehecht waren aan wat wij thans mensenrechten zouden noemen: een voorbeeld uit Vlaanderen en een uit Brabant.

In de loop van de tweede helft van de 13de eeuw raakte de stad Brugge betrokken in een aanslepend en duur rechtsgeding met haar eigen kerkelijke hoofd, de bisschop van Doornik. Centraal in dit dispuut stond niet de gebruikelijke reeks klachten inzake bigamie, verkrachting of asielmisbruik, maar een zwaarwichtig aspect van wat we vandaag *due process of law* (behoorlijke rechtsgang) zouden noemen, meer bepaald de rechten van de verdediging. Wat in Brugge op het spel stond was het volgende. In de loop van de 13de eeuw had zich een schandalig gebruik ontwikkeld tijdens bisschoppelijke visitaties. Indien een parochiaan van een of ander wanbedrijf werd beschuldigd door een aantal „synodale getuigen” onder eed, dan werd hij automatisch geacht schuldig te zijn, zonder verder bewijs, recht op verdediging of op beroep. Deze

Willem Clito, graaf van Vlaanderen, sneuvelde te Aalst in juli 1128. Omdat hij zijn beloften schond, oordeelde Iwein van Aalst dat het volk het recht had om een andere graaf te kiezen.

³⁴ F.L. Ganshof, *Trois mandements perdus du roi de France Louis VI intéressant la Flandre*, in *Handelingen Genootschap Emulation de Bruges*, 87, 1950, blz. 115-33; F.L. Ganshof, *Le roi de France en Flandre en 1127 et 1128* in *Revue historique de droit français et étranger*, 4de reeks, 27, 1949, blz. 204-28.

³⁵ Zie F. Dickmann, *Der Westfälische Frieden* (Münster: Aschendorff, 1965).

³⁶ R.C. Van Caenegem, *An Historical Introduction to Western Constitutional Law*, blz. 142-50.

³⁷ H. Pirenne, *Les anciennes démocraties des Pays-Bas* (Parijs: Flammarion, 1910).

Het parlement in Westminster. Neen, dit is niet de bakermat van de Westerse democratie. In Vlaanderen genoot de bevolking reeds veel vroeger, weliswaar op lokaal vlak, van een veel grotere politieke inspraak.

gelijkstelling van een simpele beschuldiging met een veroordeling kan historisch verklaard worden. Voordien waren de „testes synodales” inderdaad slechts een aanklachtjury, en konden de beschuldigten zich witwassen door een van de primitieve ordaliën te ondergaan waarover we het eerder hadden. Maar nadat het Vierde Lateraanse Concilie dergelijke godsoordelen verboden had, viel dit verdedigingsmiddel weg en werden boetes bijgevolg automatisch opgelegd aan beschuldigde woekeraars en overspeligen alsof deze mensen werkelijk schuldig waren bevonden. In een poging om de afschaffing van dit misbruik te bekomen, daagde de stad Brugge haar bisschop voor de rechtbank van de aartsbisschop van Reims. Er stonden bij deze rechtszaak persoonlijke en individuele belangen op het spel, maar die zijn van ondergeschikt belang: ten gronde ging het hier om een van de grote rechtsprincipes van elke beschaafde samenleving, namelijk de garantie op een rechtvaardig en eerlijk proces. De zaak begon in 1269 onder bisschop Jan II van Edingen, en eindigde circa 1301, wellicht door middel van een compromis, voor de Romeinse curie, waarbij de bisschop van Doornik, die het pleit in Reims had verloren, in beroep was

gegaan. De rechtszaak verliep met grote zorgvuldigheid, tientallen getuigen werden gehoord (zoals uit recent gepubliceerde documenten blijkt), en het belang voor Brugge blijkt uit de immense sommen die de stedelijke administratie er voor uittrok: men schat dat de totale kost van het proces bijna een volledig jaarbudget van de stad bedroeg. Het was echter geen verspilld geld, want het gevolg van het dispuut was dat in Brugge, en ook in de andere steden, de volgende rechtsbeginselen werden ingevoerd. De bisschop had het recht om synodale getuigen aan te duiden (op voorstel van de parochiepriester), die mannen en vrouwen die de publieke opinie schuldig achtte, konden aanklagen. Nadien moest de bisschop overgaan tot een *inquisitio*, een onderzoek waarbij de beschuldigde zich kon verdedigen overeenkomstig de Romeins-canonieke procedure: indien geen bewijs van schuld kon worden voorgelegd, dan kwam de beschuldigde ervan af met een „canonieke purgatie” en werd zijn reputatie gezuiverd.³⁸

Het voorbeeld uit Brabant betreft het Charter van Kortenberg van 1312, een document met een reeks vrijheden afgekondigd door hertog Jan II. Het Charter vertoont veel gelijkenissen met de Magna Carta (1215) van de Engelse Koning Jan zonder Land (er zijn zelfs tekstuele overeenkomsten).

³⁸ D. Lambrecht (red.), *Acta Processus circa Synodum: Proces gevoerd door Brugge, Damme en het Vrije tegen de bisschop van Doornik voor de officialiteit te Reims en de Curie te Rome* (Brussel: Ministerie van Justitie, 1988, Kon. Com. Oude Wetten. Verzameling van de Oude Rechtsspraak in België, 7de reeks).

In Artikel I beloofde de hertog dat hijzelf en zijn opvolgers geen belastingen zouden opleggen behoudens in drie specifieke gevallen en zelfs dan moest de fiscale last zodanig zijn dat niemand werd „ghequetst no verlaeden” (schade berokkend noch overbelast). In Artikel 2 beloofde de hertog te „houden ende setten al onse lant te wette ende te vonnesse” (iedereen zou behandeld worden overeenkomstig de wet en zou recht hebben op een gerechtelijk proces), zodanig dat eenieder, rijk zowel als arm, behandeld zou worden overeenkomstig de bestaande charters. Artikel 4 stelde een raad van toezicht in, te vergelijken met de XXV baronnen van de Engelse Magna Carta, samengesteld uit edellieden en burgers van de belangrijkste Brabantse steden.³⁹

De opstand tegen de Spaanse autocratie

Voor een land dat gewend was aan de *rule of law*, dat vrije gemeenten telde, een parlementaire regering had, provinciale autonomie kende, van vrije discussie genoot en waar zich occasionele stedelijke revoltes voordeden tegen de regering, was de introductie van het 16de eeuwse absolutisme – in de vorm van de Spaanse autocratie – een koude douche. Godsdienstige onverdraagzaamheid deed haar intrede: geen geflirt meer met ketterse ideeën voor de Rederijkerskamers en hun befaamde literaire toernooien! De Inquisitie ging hand in hand met centralisatie, met *Gleichschaltung* van de provincies, met zware belastingen opgelegd door een persoonlijke beslissing van koning Filips en met verachting voor de lokale gebruiken en oude stedelijke vrijheden: kortom, er kwam een persoonlijk bewind in plaats van het bewind van de wet. Het gevolg was een Nederlandse Opstand tegen de politieke autocratie en de religieuze intolerantie. De opstandige beweging begon in de zuidelijke Nederlanden, het meest bevolkte en meest welvarende deel, waar Brussel en Mechelen gelegen waren en waar de Reformatie, zowel Luthers als Calvinistisch, het vroegst haar opgang had gemaakt. De revolte sloeg spoedig over naar het noorden, maar werd daarna in het zuiden neergeslagen door de Spaanse huurlingenlegers, eerst onder Alva en daarna onder Farnese. Na de val van Antwerpen in 1585 kwam het Spaanse offensief tot stilstand omdat Filips' geld opraaakte en hij meer ambitieuze plannen had op Europese schaal – met inbegrip van de verovering van Engeland. Aldus konden de noordelijke provincies, die dapper weerstand hadden geboden aan de Spaanse aanvallen (tijdens het berucht beleg van Leiden bijvoorbeeld), voorgoed ontsnappen aan het autocratische bewind. Zo ontstond de Nederlandse Republiek. Daarvan maakten de zuidelijke provincies echter geen deel meer uit, zodat hun verdere geschiedenis een ander verhaal is.⁴⁰

De Nederlandse Opstand was de eerste van een bekende reeks opstanden en revoluties waarbij oude autocratische regimes ten val werden gebracht. De tweede in de reeks was de Puriteinse Revolutie in Engeland; de derde, de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog; de vierde, de Franse Revolutie; en de vijfde, de Maart- en Oktober-Revoluties van 1917, die het tsaristische regime liquideerden.

Brinton laat in zijn klassieke studie, *The Anatomy of Revolution*, de Nederlandse revolutie gewoon weg en begint de reeks met de gebeurtenissen in Engeland in de 17de eeuw.⁴¹ Dit illustreert de blinde vlek van de Angelsaksers. Niet alleen situeert de Nederlandse Opstand tegen het Spaanse absolutisme zich vooraan in de reeks van de grote anti-autocratische bewegingen van de moderne tijden, maar hij was een soort voorafspiegeling van de Puriteinse Revolutie in Engeland. De Nederlandse Opstand was, inderdaad, zoals de beweging van Cromwell, gebaseerd op twee pijlers: een godsdienstige bekommernis om de juiste interpretatie van de Bijbel en een politieke bekommernis om het herstel van de oude vrijheden (in Engeland was dit het *common law*, het gewoonterecht) en de rol van de representatieve instellingen.⁴²

³⁹ Men vindt de tekst in J. Van Der Straeten, *Het charter en de raad van Kortenberg*, II (Brussel, Leuven, Universiteitsbibliotheek, Universitaire uitgaven, 1952), Publicaties op het gebied der Geschiedenis en der Philologie, 3de reeks, deel 47 en in H.P.H. Camps, *Oorkondenboek van Noord-Brabant*, I (Den Haag: Nijhoff, 1979), Rijksgeschiedkundige Publicatiën 883, blz. 1074n.

Zie de vergelijkende geschiedkundige commentaren van B. Lyon, *Fact and Fiction in English and Belgian Constitutional Law*, in *Medievalia et Humanistica*, 10, 1956, blz. 82-101.

⁴⁰ Voor de Nederlandse Opstand, zie P.C.A. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, delen 1 en 2, 3de herziene druk (Amsterdam en Antwerpen: Wereldbibliotheek, 1961).

Voor het protestantisme in Vlaanderen, zie J. Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, 2 delen (Brussel: Paleis der Academiën, 1975, Verhand. Kon. Acad. Wetensch., Kl. Lett. Jg. 37, no. 76).

Een interessante verzameling teksten uit de periode van de Nederlandse Opstand (1570-87) kan gevonden worden in M. Van Gelderen (red.), *The Dutch Revolt* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993, Cambridge Texts in the History of Political Thought).

⁴¹ C. Brinton, *The Anatomy of Revolution* (New York: Random House, 1965).

⁴² Voor een algemeen, beknopt overzicht, zie: R.C. Van Caenegem, *Reflexions on the Place of the Low Countries in European Legal History*, in Van Caenegem, *Legal History*, blz. 149-63.

De Nederlandse en de Engelse situaties vertonen gelijkenissen én verschillen. De gelijkenissen liggen eerder voor de hand en vloeien voort uit het feit dat Engeland en de Nederlanden tot dezelfde Westerse wereld behoren: ze hadden de Latijnse kerk gemeenschappelijk; een feodale en, in de 16de eeuw, absolutistische monarchie; representatieve vergaderingen; respect voor de wettelijke orde, en vrijheid onder de wet. Er zijn niettemin opmerkelijke verschillen. Het meest opvallende verschil ligt in de constituties van Engeland en de Nederlanden. Engeland was een unitaire natie-staat (een van de oudste van Europa), terwijl de Nederlanden een confederatie van provinciale staten vormden, of hoogstens een federale staat. In Engeland werd de natie – Bede's *gens Anglorum* – een staat, het koninkrijk van Alfred de Grote en zijn onmiddellijke opvolgers. In de Nederlanden werd de staat – Bourgondisch en daarna Habsburgs – een natie: de dynastie schiep er de nationaliteit, en niet andersom.⁴³ Een ander verschil betreft de representatieve volksvergadering. Het Engelse Parlement, met zijn Hogerhuis (*House of Lords*) en Lagerhuis (*House of Commons*), kreeg duidelijke vorm tegen het midden van de 13de eeuw.⁴⁴ De klassieke continentale vergaderingen der Staten – met hun drie kamers van de clerus, de adel en de derde Stand – komen pas veel later tot stand in de Nederlanden. In Vlaanderen kwamen deze Staten voor het eerst samen in 1384; de term „Staten” werd voor het eerst gebruikt voor een bijeenkomst van de twee Standen in 1403 en voor de drie Standen in 1404. Dit betekent niet dat er voordien geen representatieve volksvergaderingen bestonden, maar alleen dat die niet georganiseerd waren op de klassieke manier, en dit om meerdere redenen. Het volk van het graafschap Vlaanderen was voordien vertegenwoordigd door de belangrijkste steden – we komen de beroemde *scabini Flandriae* voor het eerst tegen in 1241 – die zo machtig waren dat zij de andere sociale groepen volledig in de schaduw stelden. Deze steden raakten kort na 1300 bekend als de „goede steden” en hun bijeenkomsten als „parlementen.”⁴⁵

Het stedelijke overwicht in de Nederlanden verklaart een ander verschil met Engeland. Het enthousiasme voor de oorlogen en militaire veroveringen, zoals dit zich in Engeland voordeed onder koningen als Hendrik V, die zijn land in de Honderdjarige Oorlog leidde, was iets wat men in de Nederlanden wanhopig trachtte te vermijden. De verovering van vreemde landen door Nederlandse troepen onder leiding van hun graven en hertogen, was een zeer uitzonderlijk gebeuren en, wanneer het zich voordeed, zoals onder Karel De Stoute, was het onpopulair en botste het op groot verzet vanwege de vergadering der Staten. De zeldzame ogenblikken dat de graven van Vlaanderen hun ridders en voetvolk ten strijde hadden geleid, deden zich voor in de dagen der kruistochten onder de graven Diederik en Filips van den Elzas en Boudewijn IX.⁴⁶ Dat was van een heel andere orde dan de verovering door de Engelsen van Wales, Schotland en Frankrijk! Het is een paradox dat Engeland, hoewel een eiland, overheerst werd door een landhongerige militaire feodale klasse die er naar hunkerde om nog meer land te veroveren in het buitenland, terwijl de Nederlanden zich vooral bezighielden met commerciële en industriële ondernemingen.⁴⁷

Ik wil tenslotte, bij wijze van besluit, deze vergelijking wat breder opentrekken en de vraag stellen waarom Vlaanderen inzake democratische ontwikkeling zo ver op de rest van Europa vooruit was. De Engelse en de Vlaamse ervaring toont dat de middeleeuwse democratie zich gelijktijdig op verschillende manieren kon ontwikkelen, naargelang van de divergente constituties van de twee landen. Het is een feit dat de Engelse parlementaire instellingen ontstonden vooraleer gelijkaardige organen ontstonden in de Nederlanden, maar dit was alleen zo op het *nationale* niveau. Als we het lokale en regionale niveau eveneens in beschouwing nemen, dan hadden de Engelsen geen voorsprong op de Nederlanden. Het verschil is te verklaren door het feit dat Engeland een veel oudere natie-staat was dan de Nederlanden, zodat een

⁴³ Omdat we stellen dat in de Bourgondische Nederlanden de staat ontstond voor de natie, zou het de lezer kunnen verbazen dat we, naar het voorbeeld van Ganshof, reeds spreken van „nationale soevereiniteit” in de tijd van Galbert van Brugge; maar men moet zich realiseren dat een nationaal gevoel in de verschillende vorstendommen, zoals Vlaanderen, Brabant en Holland, reeds eeuwenlang bestond op het niveau van de provincies, vooraleer die in de Bourgondische periode een bredere heel-Nederlandse staat werden en een nieuwe, ruimere politieke identiteit verwierven.

⁴⁴ H.G. Richardson & G.O. Sayles, *Parliaments and Great Councils in Medieval England* (Londen: Stevens, 1961); E.B. Fryde & E. Miller (reds.), *Historical Studies of the English Parliament*, 2 delen (Cambridge: Cambridge University Press, 1970); G.O. Sayles, *The Functions of the Medieval Parliament of England* (Londen en Ronceverte: Hambledon Press, 1988).

⁴⁵ D. Lambrecht & J. Van Rompaey, *De staatsinstellingen in het Zuiden van de 11de tot de 14de eeuw*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, III, Haarlem, 1982, blz. 129-34.

⁴⁶ Voor Diederik, zie *Nationaal Biografisch Woordenboek*, XIII (Brussel: Paleis der Academiën, 1990), kol. 224-42 (door Th. De Hemptinne). Voor Filips, zie *ibid.*; IV, 1970, kol. 290-329 (door H. Van Werveke). Voor Boudewijn IX, zie *ibid.*, I, 1964, kol. 224-37 (door W. Prevenier).

⁴⁷ Zie R.C. Van Caenegem, *Reflections on the History of England*, in Van Caenegem, *Law, History, the Low Countries and Europe*, blz. 37-54.

nationaal parlement er veel vroeger kon ontstaan. Aan de andere kant was Vlaanderen een meer verstedelijkte samenleving en telde het meer machtige steden – die zich bijna tot stadstaten ontwikkelden – dan Engeland, waar lokale autonomie onbekend was en waar de feodaliteit nog sterk verankerd was. Bijgevolg deden de allereerste „democratische” opstoten zich in Vlaanderen voor op een lokaal niveau. Een gelijkaardige situatie deed zich voor met betrekking tot de grondwetten. Magna Carta werd verleend bijna een eeuw

Het Palazzo Vecchio in Firenze: symbool van de stedelijke macht in de middeleeuwen. Waarom werden de Italiaanse steden onafhankelijke stadstaten, en de Vlaamse niet?

voor het Charter van Kortenberg (dat Brabant betrof; er bestaat niets gelijkaardigs voor Vlaanderen). Maar hier moet opnieuw een vergelijking worden gemaakt tussen het Engelse nationale charter der vrijheden en de plaatselijke Vlaamse stedelijke keuren. Als vroege natie-staat was Engeland er uiteraard vroeg bij om een nationale „grondwet” te verkrijgen, maar in Vlaanderen verwierven de steden hun „grondwetten” (de charters en de keuren) reeds een eeuw vóór er van Magna Carta sprake was – alleen gebeurde dit uitsluitend op het lokale (stedelijke) en niet op het nationale (Vlaamse of, *a fortiori*, Nederlandse) niveau. Of de vroege democratische ontwikkeling op een nationaal dan wel een lokaal niveau plaats vond, is echter minder belangrijk dan het feit dat ze *überhaupt* plaatsvond. Als we de zaak zo bekijken, dan zijn de Nederlanden, en meer bepaald Vlaanderen, de bakermat van de Westerse democratische waarden.

Dit brengt ons bij het probleem van de causaliteit. Hier wil ik nog kort iets zeggen over de hierboven vermelde kwestie van hoe de Vlaamse democratische „vroeg-rijpheid” te verklaren, en ook dieper ingaan op de daarmee gerelateerde vraag waarom de pionierende Italiaanse stedelijke republieken (die in zoveel opzichten op de Vlaamse steden leken) er niet in slaagden om politieke instellingen te ontwikkelen die dezelfde blijvende invloed zouden hebben als hun Vlaamse tegenhangers. Deze vraag kunnen we alleen beantwoorden in een Europees perspectief. In het tijdvak dat we in dit artikel bekijken (maar ook vandaag nog), was de „normale” situatie diegene waarbij de nationale regering geacht wordt de baas te zijn en de steden slechts opereren op het lokale niveau, als schakels in de nationale administratieve machinerie: er is geen plaats, zelfs niet voor een stad van de omvang van New York City, om een eigen (buitenlandse) politiek te voeren gericht tegen de regering in Washington. Deze „normale” situatie overheerste reeds in het middeleeuwse Engeland, en, na enige aarzeling, ook in Frankrijk, waar de nationale koningen de leiding hadden en waar, met uitzondering van Parijs, er geen super-steden waren vergelijkbaar met Gent met zijn 65.000 inwoners. In Italië daarentegen ontwikkelde zich een tegengestelde situatie. Het *regnum Italiae* in het noorden werd geregeerd door een Duitse koning die tegelijk Rooms keizer was. Zijn regime was instabiel omdat de vorst een buitenlander was die bovendien bijna voortdurend in conflict lag met de paus. Terzelfdertijd leidde de economische groei tot het ontstaan van verscheidene super-steden met 100.000 inwoners, die de kans zagen om hun eigen weg te gaan en om een onafhankelijke politiek te volgen om hun eigen sociale en economische doelstellingen te verwezenlijken: zo ontstonden

de onafhankelijke Italiaanse stadstaten. Vlaanderen situeerde zich tussen de twee extremen in. Het kende machtige en rijke steden, die profiteerden van hun geografische ligging, van het vruchtbare land en van de Europese opbloei van de handel (zoals Noord-Italië), maar het kende eveneens een bekwame dynastie van heersers, waarvan er enkele machtige Europese vorsten waren (net als in Engeland en Frankrijk). Bijgevolg kregen, op ogenblikken dat de graven zwak waren (omwille van Franse druk, of omwille van een opvolgingsstrijd zoals in 1127-28), de steden de overhand, maar telkens als sterke heersers het politieke toneel domineerden (zoals onder Diederik en Filips van den Elzas), gedroegen de steden zich als ondergeschikte delen van het land en zijn regering.

Het grote scheiden der wegen tussen de Nederlanden en Noord-Italië gebeurde in de 14de en 15de eeuw. De Nederlandse ruimte ontwikkelde zich tot een federale staat onder één gemeenschappelijke vorst – het was een quasi-koninkrijk. Noord-Italië (erg verschillend van de pauselijke staat en het koninkrijk in het zuiden) werd daarentegen definitief opgedeeld in een aantal stadstaten die slechts in naam afhingen van het keizerrijk. In de Nederlanden bloeiden de oude tradities van consensus en vrijheid op in de provinciale Staten en de Staten-Generaal. Die toestand bleef bestaan tot aan het bewind van Filips II toen deze tradities in de tien zuidelijke provincies, die onder Habsburg bleven, weggespoeld werden door het Spaanse absolutisme, maar ze overleefden en bloeiden verder op in de zeven noordelijke provincies van de Republiek. In Italië volgde op de democratische fase van het eind van het Middeleeuwen een kleinschalig absolutisme dat uitdraaide op mini-autocratieën. Hier werden de lessen van Machiavelli's *Il Principe* toegepast door lokale families van potentaten, met voorspelbare gevolgen voor de middeleeuwse tradities van burgerlijke vrijheden, zelfbestuur en populaire politieke cultuur. Dezelfde Keizer Karel V die het rebelse Gent onderwierp en strafte in 1540, had de republiek Firenze veroverd in 1529, maar in Italië was er geen Republiek der Verenigde Provinciën om de democratische traditie voort te zetten die in dat fatale jaar verloren ging.

Raoul C. Van Caenegem*

* Prof. Dr. Raoul C. Van Caenegem is emeritus hoogleraar rechtsgeschiedenis en middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Gent. Een uitgebreidere versie van deze tekst verscheen in John Pinder (red.), *Foundations of Democracy in the European Union: From the Genesis of Parliamentary Democracy to the European Parliament* (Londen: MacMillan Press, 1999), blz. 4-17.